

3. kapitola

Od univerzality k rovnováze: Richelieu, Vilém Oranžský a Pitt

To, co dnes historikové nazývají evropským systémem mocenské rovnováhy, vzniklo v sedmnáctém století po konečném zhroucení středověkých tužeb po univerzalitě – tedy koncepcie světového řádu, v níž se smísily tradice římského impéria a katolické církve. Svět byl pojmán jako odraz nebes. Stejně jako jediný Bůh vládl na nebesích, tak měl jediný vladař řídit světskou sféru a jediný papež univerzální církev.

V tomto duchu byly feudální státy Německa a severní Itálie sdruženy pod vládou císaře Svaté říše římské. Až do sedmnáctého století mělo toto impérium možnost ovládnout Evropu. Francie – jejíž hranice ležely daleko na západ od Rýna – a Velká Británie byly vůči němu v periferním postavení. Kdyby se císaři Svaté říše římské někdy podařilo zavést centralizovaný systém kontroly nad všemi teritorii, která technicky spadala pod

jeho jurisdikci, vztahy západoevropských sousedů k němu mohly být podobné jako vztahy sousedů Číny k Říši středu. Postavení Francie by bylo srovnatelné s postavením Vietnamu či Koreje, Velká Británie mohla hrát úlohu Japonska.

Po většinu středověku se však Svaté říši římské nepodařilo takové míry centralizace dosáhnout, částečně v důsledku neexistence přiměřených dopravních a komunikačních systémů, které by tak rozsáhlá území spojovaly. Avšak hlavním důvodem byla skutečnost, že ve Svaté říši římské byla moc církve oddělena od moci světské. Na rozdíl od faraonů či císařů nebyly císaři Římské říše přikládány božské atributy. Všude mimo západní Evropu, dokonce i v oblastech ovládaných východní církví, došlo ke spojení církve a státu tím, že hlavní církevní úřady podléhaly centrální vládě. Církevní úřady neměly ani prostředky, ani autoritu k prosazení autonomního postavení, které západní křesťanství požadovalo jako své právo.

V západní Evropě potenciální a občas i skutečný konflikt mezi papežem a císařem připravil podmínky pro pozdější konstitucionalismus a oddělení mocí, které se stalo základem moderní demokracie. V důsledku tohoto konfliktu mohli různí feudální vladaři posilovat svoji autonomii tím, že od obou soupeřících frakcí požadovali cenu za svoji podporu. To však vedlo k fragmentarizaci Evropy – k pestré směsici vévodství, hrabství, měst a biskupství. I když teoreticky všechna knížata musela být císařovými leníky, v praxi si každý dělal, co chtěl. Různé dynastie si činily nárok na císařskou korunu a ústřední moc se téměř rozpadla. Císaři se nezřekli staré univerzalistické vize, avšak neměli žádnou možnost ji uskutečnit. Na periferii Evropy nepřijaly autoritu Svaté říše římské Francie, Velká Británie a Španělsko, i když zůstaly součástí univerzální církve.

Až když habsburská dynastie v patnáctém století vznesla téměř trvalý nárok na císařskou korunu a chytrou sňatkovou politikou získala španělskou korunu a její ohromné zdroje, mohl se císař Svaté říše římské pokusit o transformaci svých univerzálních nároků v politický systém. V první polovině šestnáctého století císař Karel V. natolik posílil císařskou autoritu, že vznikla možnost vytvoření středoevropského impéria, skládajícího se z území dnešního Německa, Rakouska, severní Itálie, České republiky, Slovenska, Maďarska, východní Francie, Belgie a Nizozemí. Toto seskupení bylo potenciálně tak dominantní, že mohlo zabránit vzniku evropského systému mocenské rovnováhy byť i jen v náznaku.

Právě v té chvíli oslabil papežství reformace. Překazila tak vidinu impéria, které by se stalo hegemonek Evropy. Silné papežství bylo trnem v oku císaře Svaté říše římské a jeho hrozivým soupeřem. Když je ale v šestnáctém století postihl úpadek, zasadilo to ideji impéria další ránu.

Císaři se rádi považovali – a chtěli tak být chápáni i jinými – za zástupce Boží. Avšak v šestnáctém století začal být císař v protestantských státech považován nikoli za zástupce Božího, nýbrž za vídeňského válečníka, který se spřáhl s dekadentním papežem. Reformace dala vzpurným knížatům novou volnost jednání, a to jak v oblasti náboženské, tak politické. Jejich odvrát od Říma znamenal odvrát od církevní univerzality. Jejich zápas s habsburským císařem ukázal, že knížata již nepovažují lenní podřízenost impériu za svoji náboženskou povinnost.

Koncepce jednoty se hroutila, a vznikající evropské státy potřebovaly nějaký princip, kterým by ospravedlnily svoje kacířství a podle něhož by regulovaly své vztahy. Našly jej v koncepcích *raison d'état* a mocenské rovnováhy, koncepcích, které na sobě vzájemně závisely. Podle *raison d'état* blaho státu ospravedlňovalo veškeré prostředky, jichž bylo užito v jeho prospěch. Národní zájem tak nahradil středověkou koncepci univerzální mravnosti. Nostalgie po univerzální monarchii se mohla utěšovat, že v systému mocenské rovnováhy každý stát – sledováním svých sobeckých zájmů – nějak přispěje k bezpečí a pokroku všech ostatních.

První a nejuplněnější formulace tohoto nového přístupu se zrodila ve Francii, která se také stala jedním z prvních evropských národních států. Francie byla zemí, která mohla oživením Svaté říše římské nejvíce ztratit, protože jí mohla být docela snadno – abychom užili moderní terminologie – „finlandizována“. Jak slábla církevní omezení, Francie začala využívat napjatých vztahů, které reformace vyvolala mezi jejími sousedy. Francouzští vladaři pochopili, že prohlubující se oslabení Svaté říše římské (a ještě více její rozpad) posílí bezpečnost Francie a že jí při troše štěstí umožní, aby podnikla expanzi na východ.

Hlavním vykonavatelem této francouzské politiky se stal člověk, od něhož bychom to neočekávali: církevní feudál Armand Jean du Plessis, kardinál Richelieu, první ministr Francie v letech 1624 až 1642. Když se papež Urban VIII. dověděl o kardinálově smrti, prý prohlásil: „Pokud existuje Bůh, kardinál de Richelieu se bude muset za mnohé zodpovídat. Pokud ne ... alespoň měl kardinál úspěšný život.“¹ Tento dvojsmyslný epitaf by bezpochyby udělal radost onomu velikému státníkovi, který dosáhl obrovských úspěchů tím, že nejen nebral ohled na základní články víry svého věku, nýbrž že je dokonce přesáhl.

Jen málo státníků mělo větší vliv na dějiny. Richelieu se stal otcem moderního systému států. Vyhlásil koncepci *raison d'état* a neúnavně ji ve

¹ Louis Auchincloss, *Richelieu*, Viking Press, New York 1972, s. 256.

prospěch své země uplatňoval. Pod jeho patronátem *raison d'état* vystřídal středověkou koncepci univerzálních mravních hodnot a stal se vůdčím principem francouzské politiky. Zpočátku se Richelieu snažil pouze zabránit habsburské nadvládě nad Evropou, ale nakonec po sobě zanechal odkaz, který po dvě století sváděl jeho následovníky k prosazení francouzského primátu v Evropě. Tyto ambice neuspěly, což vedlo ke vzniku mocenské rovnováhy, která se nejprve prosadila pouze fakticky a později jako systém uspořádání mezinárodních vztahů.

Richelieu se stal prvním ministrem v roce 1624, v době, kdy se habsburský císař Svaté říše římské Ferdinand II. snažil oživit katolickou univerzalitu, vyhladit protestantství a zřídit císařskou kontrolu nad knížaty střední Evropy. Jeho politika protireformace vedla k třicetileté válce, která vypukla ve střední Evropě v roce 1618 a která se stala jednou z nejbrutálnějších a nejničivějších válek v historii lidstva.

V roce 1618 bylo německy hovořící území střední Evropy, jehož většina patřila ke Svaté říši římské, rozdělena do dvou ozbrojených táborů – protestantského a katolického. V témže roce vypuklo v Praze povstání, které se stalo roznětkou k válce. Zanedlouho bylo do konfliktu vtaženo celé Německo. To postupně zcela vykrvácelo a jeho knížectví se stala snadnou kořistí cizích invazních armád. Záhy se střední Evropou probíjela švédská a dánská vojska a nakonec se do války zapojila i francouzská armáda. Když válka v roce 1648 skončila, střední Evropa byla zpustošena a Německo přišlo téměř o třetinu svého obyvatelstva. Ve výhni tohoto ničivého válečného konfliktu zavedl kardinál Richelieu do francouzské zahraniční politiky princip *raison d'état*, princip, který v následujícím století přijaly ostatní evropské státy.

Jakožto církevní hodnostář měl Richelieu uvítat Ferdinandovu snahu o obnovení katolické ortodoxie. Místo toho však kladl francouzský národní zájem výše než jakékoli náboženské cíle. Kardinálský klobouk mu nebránil považovat habsburský pokus o obnovení katolického náboženství za geopolitickou hrozbu bezpečnosti Francie. Nechápal habsburskou iniciativu jako náboženský čin, nýbrž jako rakouský politický manévr, jehož cílem bylo dosáhnout nadvlády nad střední Evropou, a tak z Francie učinit druhořadou mocnost.

Richelieuovy obavy nebyly bezdůvodné. Pohled na mapu Evropy ukazuje, že Francie byla na všech stranách obklopena habsburským územím: na jihu Španělskem, na jihovýchodě severoitalskými městskými státy, kterým většinou dominovalo Španělsko, na východě Franche-Comté (dnes oblast mezi Lyonem a Savojskem) a na severu španělským Nizozemím. Těch pár hraničních úseků, které nekontrolovali španělští Habsbur-

kové, podléhalo jejich rakouské větvi. Vévodství lotrinské bylo lénem rakouského císaře Svaté říše římské, stejně jako strategicky důležité oblasti podél Rýna (dnešní Alsasko). Kdyby se pod vládu Habsburků dostalo i severní Německo, Francie by byla ve vztahu ke Svaté říši římské nebezpečně oslabena.

Richelieu jen málo utěšovalo vědomí, že stejně jako Francie jsou i Španělsko a Rakousko katolické státy. Naopak, vítězství protireformace bylo přesně tím, čemu byl Richelieu odhodlán zabránit. Sledoval to, čemu bychom dnes říkali zájem národní bezpečnosti a co bylo tehdy označeno – poprvé – jako *raison d'état*. Byl ochoten postavit se na stejnou stranu jako protestantská knížata a využít schizmatu v obecné církvi.

Kdyby habsburští císaři hráli podle stejných pravidel, kdyby porozuměli vznikajícímu světu *raison d'état*, pochopili by, jak snadno mohou dosáhnout toho, čeho se Richelieu obával nejvíce – výsadního postavení Rakouska, které by Svatou říši římskou učinilo dominantní mocností kontinentu. Po staletí však nepřátelé Habsburků těžili z tuhosti dynastie neochotné přizpůsobovat se taktickým nezbytnostem či pochopit budoucí trendy. Habsburští vladaři byli zásadoví. Nikdy neslevili ze svých zásad – pokud nebyli poraženi. Na začátku své politické odyseje tedy byli proti bezohledným kardinálovým machinacím zcela bezbranní.

Je téměř jisté, že císař Ferdinand II., Richelieuův protějšek, nikdy o *raison d'état* ani neslyšel. A i kdyby, jistě by tuto myšlenku odmítl jako rouhačství, neboť sám svoje světské poslání spatřoval v provádění vůle Boží, a ve svém titulu svatého římského císaře vždy zdůrazňoval slovo „svatý“. Nikdy by byl nepřipustil, že Božích cílů lze dosáhnout jinými než mravními prostředky. Na rozdíl od kardinála, který něco takového považoval za samozřejmost, by Ferdinanda nikdy ani nenapadlo uzavírat smlouvy s protestantskými Švédy či mohamedánskými Turky. Císařův postoj shrnul Ferdinandův poradce jezuita Lamormaini:

Ve své moudrosti od počátku odsuzoval falešnou a zkaženou politiku, která je dnes tak rozšířena. Měl za to, že není možné jednat s těmi, kdo takovouto politiku sledují, protože praktikují faleš a zneužívají Boha i náboženství. Bylo by velkou pošetilostí, kdyby se někdo pokoušel posílit království, které je darem samého Boha, pomocí prostředků, které Bůh nenávidí.²

² V Otto Frass (ed.), *Quellenbuch zur österreichische Geschichte*, sv. II, Birken Verlag, Vídeň 1959, s. 100.

Vladař hlásící se k takovýmto absolutním hodnotám nemohl své vyjednávací postavení potřísnit kompromisem, natož manipulací. V roce 1596, kdy byl ještě následníkem trůnu, prohlásil Ferdinand: „Raději bych zemřel, než abych ve věcech církve ustoupil sektářům.“³ Nepochybně žil ve shodě se svými slovy, avšak ke škodě svého impéria. Protože mu záleželo méně na blahu impéria než na poslušnosti vůli Boží, považoval za svoji povinnost rozdrtit protestantství, přestože určité *modus vivendi* s ním by nepochybně bylo v jeho nejlepším zájmu. Moderním jazykem vyjádřeno, Ferdinand byl fanatik. Císařovo přesvědčení vyjádřil jeden z císařových poradců Caspar Scioppius: „Běda císaři, který nebere ohled na hlas Boží, který jej zapřísahá, aby zabíjel kacíře. Neměl bys vést válku za sebe, nýbrž za Boha“ (*Bellum non tuum, sed Dei esse statuas*).⁴ Podle Ferdinanda stát existoval proto, aby sloužil církvi, nikoli naopak: „Ve státních záležitostech, které jsou tak důležité pro naše svaté vyznání, vždy nemůžeme brát v úvahu lidské uvažování. Musíme spíše doufat ... v Boha ... a důvěřovat pouze Jemu.“⁵

Richelieu považoval Ferdinandovu víru za strategickou hrozbu. I když jako soukromá osoba byl věřící, chápal své ministerské povinnosti čistě světsky. Spása snad byla jeho osobním cílem, ale jako státník ji považoval za irelevantní. „Člověk je nesmrtelný a později bude spasen,“ prohlásil kdysi, „avšak stát není nesmrtelný. Buď bude spasen nyní, nebo nebude spasen nikdy.“⁶ Jinými slovy, státy nikdy nezískávají vliv konáním toho, co je správné. Úspěchu dosáhnou pouze tehdy, budou-li mít sílu vykonat to, co je nezbytné.

Richelieu by si byl nikdy nedovolil promeškat takovou příležitost, jaká se v roce 1629, jedenáctém roce války, naskytla Ferdinandovi. Protestantská knížata byla ochotna přijmout politickou nadvládu Habsburků, kdyby jim bylo dovoleno vyznávat svou víru, a podržet si tak katolická území, kterých se za reformace zmocnila. Avšak Ferdinand nebyl ochoten podřídit své náboženské poslání politickým potřebám. Odmítl nabídku, která se mohla stát obrovským triumfem a zárukou jeho impéria. Rozhodnut vykořenit protestantské kacířství, vydal restituční edikt, který požadoval, aby protestantští panovníci vrátili veškerá území, která od roku 1555 odebrali katolické církvi. Byl to triumf horlivosti nad účelností, klasický při-

pad situace, kdy je víra silnější než sobecký politický zájem. Edikt zaručoval, že se bude bojovat až do konce.

Po takovémto daru z nebes byl Richelieu odhodlán prodlužovat válku až do doby, kdy střední Evropa zcela vykrvácí. Odložil náboženské skrupule i ve vnitřní politice. V tzv. ediktu milosti v roce 1629 zaručil francouzským protestantům svobodu vyznání, právě onu svobodu, kterou císař upíral německým knížatům i za cenu války. Když takto uchránil svoji zemi před vnitropolitickými otřesy, zmítajícími střední Evropou, začal Richelieu využívat Ferdinandovo náboženské nadšení ve prospěch francouzských národních cílů.

Neschopnost habsburského císaře pochopit zájmy svého impéria – vlastně jeho odmítnutí uznat platnost jakékoli takové koncepce – nabídlo prvnímu ministrovi Francie příležitost podporovat a subvencovat německá protestantská knížata proti císaři Svaté říše římské. Stěží bychom očekávali, že se francouzský prelát a jeho katolický francouzský král Ludvík XIII. ujmou úlohy obránce svobod protestantských knížat proti centralizačním cílům císaře. Skutečnost, že kardinál ve válce proti císaři Svaté říše římské podporoval švédského protestantského krále Gustava Adolfa, měla revoluční důsledky, které byly stejně hluboké jako otřesy vyvolané Francouzskou revolucí o sto padesát let později.

Ve věku, jemuž stále dominovaly náboženské vášně a ideologický fanatismus, se uvážlivá zahraniční politika osvobozená od mravních imperativů vyjímalala jako zasněžené Alpy uprostřed pouště. Richelieu chtěl skoncovat s tím, co považoval za obklíčení Francie, chtěl vyčerpat Habsburky a zabránit vzniku velmoci na francouzských hranicích – zvláště na německých. Jeho jediným kritériem při vytváření aliancí bylo, zda slouží francouzským zájmům. Tak postupoval nejprve v jednání s protestantskými státy, a později dokonce i s mohamedánskou osmanskou říší. Aby vyčerpal válčící strany a prodloužil válku, subvencoval Richelieu nepřátele svých nepřátel, uplácel, podněcoval povstání a využíval mimořádně široké škály dynastických a právních argumentů. Dařilo se mu to tak úspěšně, že válka, která začala v roce 1618, se protáhla na několik desetiletí. Nakonec pro ni dějiny nenašly vhodnější název než ten, který byl založen na její délce – třicetiletá válka.

Zatímco bylo Německo pustošeno, stála Francie stranou až do roku 1635, kdy se opět vynořila možnost, že naprosté vyčerpání povede k ukončení bojů a kdy byl nablízku kompromisní mír. Richelieu však neměl žádný zájem na kompromisu, dokud se francouzský král nestane stejně mocným, nebo pokud možno silnějším, než habsburský císař. Při sledování tohoto cíle přesvědčil Richelieu v sedmnáctém roce války svého

³ Tamtéž.

⁴ Tamtéž.

⁵ Tamtéž.

⁶ Joseph Strayer, Hans Gatzke, and E. Harris Harbison, *The Mainstream of Civilization Since 1500*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1971, s. 420.

s odůvodněním, že se tím nabízí příležitost využít rostoucí moci Francie:

Je znamením Vaší výjimečné rozvážnosti, že jste se po celých deset let pomocí sil Vašich spojenců bránil silám, které se stavějí proti Vašemu státu. Místo abyste držel v ruce meč, měl jste ji v kapse. Avšak účast na otevřeném válčení v době, kdy Vaši spojenci bez Vás již nemohou existovat, je znamením odvahy a velké moudrosti, moudrosti, která ukazuje, že při obhospodařování míru pro Vaše království jste jednal jako ti, kdož nejen s velkou péčí umějí nahromadit peníze, ale také vědí, jak je vynaložit...⁷

Úspěch politiky *raison d'état* závisí především na schopnosti odhadnout mocenské vztahy. Univerzální hodnoty jsou definovány tím, jak je pocítujeme. Není třeba je znovu a znovu interpretovat; dostali bychom se tím do rozporu s jejich univerzalitou. Avšak stanovení mezi moci si vyžaduje směr zkušenosti a porozumění a rovněž stálé přizpůsobování situaci. Teoreticky samozřejmě platí, že rovnováhu moci je možné snadno vykalkulovat, v praxi se však ukázalo, jak mimořádně obtížné je tuto rovnováhu prakticky vytvořit. Ještě obtížnější je nalézt harmonii mezi vlastními kalkulacemi a kalkulacemi jiných států, což je jedním z předpokladů fungování mocenské rovnováhy. Konsensus o povaze rovnováhy obvykle vzniká v periodických konfliktech.

Richelieu nepochyboval o své schopnosti tento problém zvládnout. Byl přesvědčen, že vztah prostředků a cílů je možné vypočítat s téměř matematickou přesností. „Logika vyžaduje,“ napsal ve své *Politické závěti*, „aby věc, která má být podpořena, a síla, která ji má podpořit, si byly geometricky úměrné.“⁸ Osud z něj učinil kardinála, ale svými názory patřil do intelektuální společnosti racionalistů, jako byli Descartes či Spinoza, kteří měli za to, že lidskou činnost lze vědecky zmapovat. Richelieuovi se nabídla příležitost transformovat mezinárodní řád tak, aby jeho vlast dosáhla obrovského prospěchu. Dokázal přesně odhadnout své možnosti a také hluboce pochopit své cíle. Ani on, ani jeho myšlenky by však neuspěli, kdyby byl nedokázal přizpůsobit svoji taktiku své strategii.

Richelieuova převratná a chladnokrevná doktrína musela narazit na odpor. Později zcela převládla, avšak zpočátku hluboce urážela univerzalistickou tradici založenou na primátu mravního zákona. Jedna z nejvý-

ššími příčinami zpetka a petu prosazeno ucence Jansena, který zaútočil na mravně nezakotvenou politiku:

Což oni věří, že světský, zmaru podléhající stát by měl znamenat více než náboženství a církve? ... Že by neměl nejkřesťanštější ze všech králů věřit, že ve vedení a správě jeho říše není nic, co by jej zavazovalo k rozšiřování a ochraně říše Ježíše Krista, jeho Pána? ... Odvážil by se Bohu říci: nechť přijdou vniveč tvá sláva, moc a náboženství, které učí lidi Tě obdivovat, jen když bude můj stát chráněn a zbaven ohrožení?⁹

Přesně to samozřejmě říkal Richelieu svým současníkům, a pokud víme i svému Bohu. O významu jeho revoluční myšlenky svědčí i skutečnost, že to, co jeho kritikové považovali za *reductio ad absurdum* (argument tak nemorální a nebezpečný, že se vyvrací sám), bylo velmi přesným souhrnem Richelieuova myšlení. Jako králův první ministr podřídil svému principu *raison d'état* náboženství i mravnost.

Aby ukázali, jak si osvojili cynické metody samotného mistra, obrátili Richelieuovi obhájci argumenty jeho kritiků proti nim samým. Tvrdili, že politika národního sobectví představuje nejvyšší mravní zákon. Etický princip porušili Richelieuovi kritikové, nikoli on.

Úkol formálně vyvrátit kritiky přicházející na Richelieuovu adresu připadl Danielu de Priezakovi, učenci blízkému králově vládě. Priezac – téměř nepochybně s Richelieuovým požehnáním – napadl klasicky machiavelistickým způsobem premisu, že se Richelieu dopustil smrtelného hříchu tím, že sledoval politiku, která zdánlivě podporovala šíření kacířství. Tvrdil, že ohrožena není duše kardinálova, nýbrž jeho kritiků. Protože je Francie nejčistší a nejoddanější z evropských katolických mocností, Richelieu službou zájmům Francie posloužil také zájmům katolického náboženství.

Priezac nevysvětlil, jak došel k závěru, že je Francie nadána tak jedinečným náboženským posláním. Z jeho premisy však vyplývalo, že posílení francouzského státu je v zájmu blaha katolické církve, a že je proto Richelieuova politika vysoce mravná. Habsburské obklíčení vskutku představovalo takovou hrozbu pro bezpečnost Francie, že muselo být prolomeno. Tato situace ospravedlňovala jakékoli metody, kterými francouzský král usiloval o dosažení tohoto nejvyššího mravního cíle.

⁷ Citováno v: Carl J. Burckhardt, *Richelieu and His Age*, přel. Bernard Hoy, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1970, sv. III, „Power Politics and the Cardinal's Death“, s. 61.

⁸ *Tamtéž*, s. 122.

⁹ *Jansenius, Marc Gallicus*, v: William F. Church, *Richelieu and Reason of State*, Princeton University Press, Princeton, (N.J.) 1972, s. 388.

Usiluje o mír válečnými prostředky, a pokud se při válčení dostane do rozporu se svými tužbami, není to ze zlé vůle, nýbrž z nutnosti, jejíž zákony jsou krajně přísné a jejíž příkazy jsou stejně kruté... Válka je spravedlivá, jen pokud je spravedlivý úmysl, který jí působí... Proto je vůle a nikoli prostředky základním prvkem, o němž je nutno uvažovat... Kdo chce zabít viníka, prolíje někdy nezaviněně krev nevinných.¹⁰

Méně ohleduplně řečeno to znamená, že cíl světí prostředky.

Další Richelieuův kritik Mathieu de Morgues obvinil kardinála, že manipuluje náboženstvím, „stejně jako to váš učitel Machiavelli ukázal na příkladu starých Římanů; přizpůsobujete si je ... vysvětlujete je a aplikujete je tak, jak se to hodí vašim plánům.“¹¹

De Morguesova kritika byla stejně výmluvná, avšak stejně neúčinná jako Jansenova. Richelieu byl vskutku manipulátorem, jakého kritikové popisovali, a využíval náboženství přesně tak, jak byl obviňován. Nepochybně by býval odpověděl, že pouze analyzoval svět, jaký je, do značné míry stejně jako Machiavelli. Podobně jako Machiavelli mohl dát přednost světu jemnějšího mravního citění. Byl však přesvědčen, že dějiny budou posuzovat jeho státnické umění podle toho, jak dokázal využít podmínky a faktory, s nimiž mu bylo dáno pracovat. Budeme-li státníky hodnotit podle toho, zda dosáhli cílů, které si stanovili, Richelieu vskutku zůstane v paměti jako jedna z klíčových postav moderních dějin. Zanechal totiž po sobě svět, který se radikálně lišil od toho, do něhož přišel, a zahájil politiku, kterou pak Francie sledovala po příští tři století.

Francie tak dokázala značně zvětšit své území a stát se dominantní evropskou mocností. Ve století po roce 1648, kdy byla třicetiletá válka ukončena uzavřením míru vestfálského, stala se doktrína *raison d'état* postupně vůdčím principem evropské diplomacie. Ani respekt, který státníci pozdějších století chovali k Richelieuovi, ani zapomnění, které se stalo osudem jeho protivníka Ferdinanda II., by kardinála nijak nepřekvapily. Byl zcela bez iluzí. Neměl iluze ani o sobě. „Ve státních záležitostech,“ napsal Richelieu ve své *Politické závěti*, „je často v právu ten, kdo má moc, zatímco ten, kdo je slabý, se může v očích většiny světa jen stěží ubránit špatné pověsti.“ V pozdějších stoletích se proti této zásadě jen zřídka objevily námitky.¹²

Richelieuův vliv na dějiny střední Evropy byl opakem úspěchů, které získal pro Francii. Obával se sjednocené střední Evropy a zabránil jejímu vzniku. Je velmi pravděpodobné, že na dvě století zabránil sjednocení Německa. Na počáteční fázi třicetileté války můžeme pohlížet jako na habsburský pokus stát se sjednotitelem Německa, stejně jako se národním státem stala Anglie za vlády normanské dynastie a o několik století později Francie za Kapetovců. Richelieu překazil plány Habsburků. Svatá říše římská byla rozdělena mezi více než tři sta panovníků, přičemž každý z nich mohl vést nezávislou zahraniční politiku. Německo se nestalo národním státem. Vyčerpávalo se v malicherných dynastických sporech a obrátilo se do sebe. V důsledku toho si nevytvořilo národní politickou kulturu a ustrnulo v provincialismu, z něhož se vymanilo až koncem devatenáctého století, kdy je sjednotil Bismarck. Stalo se bojištěm většiny evropských válek, z nichž mnohé zahájila Francie, a zmeškalo první vlnu vytváření evropských kolonií v zámoří. Když se konečně sjednotilo, mělo tak málo zkušeností s definováním svého národního zájmu, že způsobilo mnohé z nejhorších tragédií dvacátého století.

Bohové často trestají člověka tím, že až příliš splní všechna jeho přání. Kardinálova úvaha, že úspěch protireformace zredukuje Francii na pouhý přívěsek stále centralizovanější Svaté říše římské, byla téměř jistě správná, zvláště předpokládáme-li, jako nepochybně Richelieu, že nadešel věk národních států. Avšak zatímco Nemesí wilsonovského idealismu je propast mezi jeho prohlášeními a realitou, Nemesí *raison d'état* – pokud není v rukou mistra, a pravděpodobně i tehdy – je příliš široký záběr.

Richelieuova koncepce *raison d'état* totiž neměla zabudované žádné meze. Jak daleko se můžeme pustit, než dojdeme k názoru, že zájmy státu jsou uspokojeny? Kolika válek je zapotřebí k dosažení bezpečnosti? Wilsonovskému idealismu vyhlašujícímu nesobeckou politiku hrozí stále nebezpečí, že bude zanedbávat zájmy státu; Richelieuovu *raison d'état* hrozí, že by se mohl stát řemeslem destrukce. Právě to se stalo Francii po nástupu Ludvíka XIV. na trůn. Richelieu odkázal francouzským králům silný stát, který získal převahu, avšak na jeho hranicích bylo slabé a rozdělené Německo a upadající Španělsko. Ludvík XIV. však v bezpečnosti našel klid duše; považoval ji za příležitost k dobývání. Ve svém příliš dychtivém sledování *raison d'état* Ludvík XIV. vystrašil zbytek Evropy. Jeho zásluhou vznikla protifrancouzská koalice, která nakonec jeho úmysly překazila.

Po dvě století po Richelieuovi však Francie zůstávala nejvlivnější evropskou zemí. Významným faktorem mezinárodní politiky je až dodnes. Jen málo státníků kterékoli země dosáhlo něčeho srovnatelného. Richelieu

¹⁰ Daniel de Priezac, *Défence des Droits et Prerogatives des Roys de France*, tamtéž, s. 398.

¹¹ Mathieu de Morgues, *Catholicon françois*, pojednání z r. 1636, tamtéž, s. 376.

¹² Albert Sorel, *Europe Under the Old Regime*, přel. Francis H. Herrick, Ward Ritchie Press, Los Angeles 1947, s. 10.

slavil největší úspěchy v době, kdy jako první státník odhodil mravní a náboženská omezení středověku. Richelieuovi následovníci nutně zdělili systém, v němž většina států operovala na základě jeho premis. Francie tak ztratila výhodu vyplývající ze skutečnosti, že její protivníky omezovaly mravní ohledy, jako tomu bylo v případě Ferdinanda v době Richelieuově. Jakmile se všechny státy rozhodnou hrát podle týchž pravidel, stává se dosažení zisků daleko obtížnějším. Raison d'état přinesl Francii slávu, ale zároveň ji zapřáhl do nekonečných snah o rozšíření francouzského území, o získání role arbitra konfliktů mezi německými státy a tím o ovládnutí střední Evropy. Nakonec Francie ztratila zájem a postupně i schopnost utvářet Evropu podle svých plánů.

Raison d'état vysvětlil chování jednotlivých států, ale nedal odpověď na otázku světového pořádku. Raison d'état může vést ke snaze o primát či o dosažení rovnováhy. Obvykle je rovnováha výsledkem procesu, v němž je zabráněno pokusu určité země o dosažení nadvlády. Například evropská mocenská rovnováha vznikla ze snahy zadržet francouzskou expanzi.

Ve světě, který se zrodil zásluhou Richelieua, již státy neomezovalo zdání mravního kodexu. Nejvyšší hodnotou se stalo dobro státu, a vladař byl povinen zvětšovat a podporovat svoji slávu. Ti silnější se pokoušeli získat nadvládu, ti slabší se bránili vytvářením koalicí, které by jim daly větší sílu. Byla-li koalice natolik silná, aby zadržela agresora, vznikla mocenská rovnováha. Jestliže ne, dosáhla jedna ze zemí hegemonie. Výsledek, který nebyl předem dán, byl proto vystavován častým zkouškám v podobě válek. Na začátku mohlo jako rovnovážný faktor docela dobře vzniknout francouzské nebo německé impérium. Proto trvalo více než sto let, než vznikl evropský pořádek výslovně založený na mocenské rovnováze. Zpočátku byla mocenská rovnováha téměř náhodnou daností, nikoli cílem mezinárodní politiky.

Je podivuhodné, že doboví osvícenští filozofové ji takto nechápali. Od rážela se v nich víra osmnáctého století, že ze střetávání soupeřících zájmů vznikne harmonie a spravedlnost. Koncepce mocenské rovnováhy vznikla prostě rozšířením konvenčního uvažování. Jejím primárním cílem bylo zabránit nadvládě jednoho státu a zachovat mezinárodní pořádek. Nechtěla konfliktům zabraňovat, nýbrž je omezit. Nesentimentální politikové osmnáctého století považovali odstranění konfliktů (nebo ctižádosti či hrabivosti) za utopický cíl. Řešení spočívalo ve spoutání či protiváze vrozených vad lidské povahy tak, aby bylo dosaženo nejlepšího možného dlouhodobého výsledku.

Osvícenští filozofové považovali mezinárodní systém za součást univerza fungujícího jako velký mechanismus, který se nikdy nezastavuje a ne-

zadržitelně směřuje k lepšímu světu. V roce 1751 Voltaire označil „křesťanskou Evropu“ za „jakousi velkou republiku rozdělenou do několika států. Některé z nich budou monarchiemi, jiné smíšené ... avšak všechny budou žít ve vzájemné harmonii ... všechny budou mít stejné principy veřejného a politického práva, které jiné části světa neznají.“ Tyto státy byly „především ... jednotné v moudré politice udržování co možná nejvyrovnanější vzájemné mocenské rovnováhy“.¹³

O tomto tématu psal i Montesquieu. Mocenská rovnováha podle něj preparuje jednotu z roznosti:

Věci se v Evropě mají tak, že všechny státy navzájem závisejí... Evropa je jediným státem, který se skládá z několika provincií.¹⁴

Když psal Montesquieu tyto řádky, osmnácté století již mělo za sebou dvě války o španělské dědictví, válku o dědictví polské a řadu válek o dědictví rakouské.

V témže duchu mohl napsat filozof dějin Emmerich de Vattel v roce 1758, ve druhém roce sedmileté války:

Současná nepřetržitá jednání vytvářejí z moderní Evropy jakousi republiku, jejíž členové – každý z nich je nezávislý, avšak všechny spojuje společný zájem – se spojují k udržení pořádku a zachování svobody. Z toho vznikl známý princip mocenské rovnováhy, kterým je míněno takové uspořádání věcí, v němž se žádný stát nemůže zmocnit absolutního panství a nadvlády nad ostatními.¹⁵

Tito filozofové zaměřovali výsledek s úmyslem. Po celé osmnácté století evropská knížata sváděla nesčetné války, aniž by cokoli naznačovalo, že jim jde o zavedení nějakého obecného mezinárodního řádu. Přesně ve chvíli, kdy se mezinárodní vztahy začaly opírat o moc, objevilo se tolik nových faktorů, že bylo stále nemožnější je vykalkulovat.

Napříště se různé dynastie soustřeďovaly na posilování své bezpečnosti územními zisky. Přitom se drasticky změnilo relativní mocenské postavení několika z nich. Španělsko a Švédsko upadaly do druhořadého postavení, Polsko se začalo vytrácet z mapy Evropy. Rusko (které se vůbec neúčastnilo vestfálského míru) a Prusko (které v něm hrálo bezvýznamnou úlohu) se stávaly velmocemi. Mocenskou rovnováhu není snadné

¹³ V: F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace*, Cambridge University Press, Cambridge 1963, s. 162–163.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 162.

¹⁵ *Tamtéž*, s. 166.

analyzovat ani v případě, kdy jsou všechny její komponenty relativně neměnné. Jestliže se však relativní postavení různých mocností neustále mění, stává se odhad rovnováhy a sladění odhadů různých mocností nekonečně složitým úkolem.

Vakuum, které po sobě ve střední Evropě zanechala třicetiletá válka, lákalo okolní země. Francie se i nadále tlačila od západu, zatímco Rusko se dalo na pochod od východu. Ve středu kontinentu expandovalo Prusko. Žádná z hlavních kontinentálních zemí nepociťovala nějaký zvláštní závazek udržovat filozofy tolik vychvalovanou mocenskou rovnováhu. Rusko považovalo sebe sama za příliš vzdálené. Prusko, nejmenší z velmocí, bylo dosud příliš slabé, než aby mohlo obecnou rovnováhu ovlivnit. Každý král se utěšoval myšlenkou, že posílení jeho vlády je největším možným příspěvkem k obecnému míru, a ponechal na vsudypřítomné neviditelné ruce, aby jeho snahy ospravedlnila a přitom aby neomezovala jeho ambice.

Podstatu *raison d'état* jako kalkulace hodnotící rizika a možné zisky ukázala argumentace, jíž Bedřich II. zdůvodňoval, proč odebral Slezsko Rakousku i přesto, že s ním měl do té doby přátelské vztahy a že byl smluvně zavázán respektovat jeho územní nedotknutelnost:

Převaha našich vojáků, rychlost, s níž jsme je uvedli do pohybu, jedním slovem zřejmá výhoda, kterou máme před svými sousedy, nám v této neočekávané situaci dává nekonečnou převahu nad všemi ostatními evropskými mocnostmi... Anglie a Francie jsou zneprátelené. Kdyby se Francie vměšovala do záležitostí impéria, Anglie by to nemohla připustit, a proto mohu s ní nebo s Francií vždy uzavřít dobrou spojeneckou smlouvu. Anglie nemůže nepřejícně pohlížet na mé zabránění Slezska, neboť jí to nijak neuškodí, a navíc potřebuje spojení. Ani Holandsku na tom nezáleží, tím spíše, že půjčky poskytnuté amsterodamskými obchodníky a jištěné Slezskem budou zaručeny. Nedohodneme-li se s Anglií a Holandskem, můžeme se zajisté domluvit s Francií, která nemůže naše úmysly překazit a která uvitá ponížení císařského domu. Jedině Rusko by nám mohlo způsobit potíže. Dokud bude císařovna žít ... můžeme podplatit její nejvyšší rádce. Až zemře, Rusové budou mít tolik starostí, že nebudou mít na zahraniční události čas...¹⁶

Bedřich Veliký pohlížel na mezinárodní záležitosti jako na šachovou partii. Chtěl se Slezska zmocnit proto, aby rozšířil moc Pruska. Jedinou překážkou, kterou byl ochoten uznat, nebyly mravní zábrany, nýbrž odpor silnějších mocností. Jeho uvažování bylo kalkulací rizik a zisků: jestliže dobude Slezska, pokusí se jiné státy o odvetu, budou usilovat o kompenzaci?

Bedřich ve svých kalkulacích dospěl k názoru, že se mu dobytí Slezska vyplatí. Prusko se stalo opravdovou velmocí, avšak vyvolalo tím řadu válek, neboť ostatní státy se snažily přizpůsobit se existenci tohoto nového hráče. První z nich se stala válka o rakouské dědictví v letech 1740 až 1748. Po boku Pruska se jí účastnila Francie, Španělsko, Bavorsko a Sasko (které v roce 1743 přešlo na stranu protivníka), zatímco Velká Británie podpořila Rakousko. Ve druhé, takzvané sedmileté válce v letech 1756 až 1763 se úlohy obrátily. K Rakousku se nyní přidalo Rusko, Francie, Sasko a Švédsko, zatímco Velká Británie a Hannoverko podpořily Prusko. Přestup do protivníkovy tábora byl čistě důsledkem kalkulací založených na bezprostředním prospěchu a konkrétní kompenzaci, nikoli na nějakém vyšším principu mezinárodního pořádku.

Z této zdánlivé anarchie a plenění, kdy každému státu šlo jediné o posílení vlastní moci, však přesto postupně vznikla rovnováha, a to nikoli v důsledku nějaké umírněnosti, nýbrž protože žádný stát, dokonce ani Francie, nebyl natolik silný, aby mohl vnutit svoji vůli všem ostatním a tím vytvořit impérium. Objevila-li se hrozba, že se nějaký stát stane dominantním, jeho sousedé vytvořili koalici. Neřídili se v tom nějakou teorií mezinárodních vztahů, nýbrž čistě vlastními zájmy, které jim velely postavit se do cesty ambicím těch nejmocnějších.

Tyto stálé války nevedly k takovému ničení jako války náboženské, a to ze dvou důvodů. Je to paradoxní, ale absolutní vládci osmnáctého století mohli mobilizovat zdroje pro válku obtížněji než náboženství, ideologie či lidové vlády, kterým se podařilo rozbouřit emoce. Absolutní vládce krotily tradice a možná i obavy, které měli z uvalování daní z příjmu a mnoha dalších moderních poplatků. To omezovalo podíl národního bohatství, který bylo možno věnovat na válku. Navíc byla technická úroveň zbraní stále primitivní.

Především však rovnováhu na evropském kontinentu posílila skutečnost, že se objevil stát, jehož zahraniční politika byla výslovně zaměřena na udržení míru. Anglická politika stavěla na příležitostné podpoře slabší a ohroženější strany. Jejím cílem bylo obnovení rovnováhy. Původním tvůrcem této politiky se stal strohý a světa znalý anglický král Vilém III., původem Holanďan. V rodném Holandsku trpěl ambicemi francouzské-

¹⁶ Citováno v: Gordon A. Craig and Alexander L. George, *Force and Statecraft*, Oxford University Press, New York/Oxford 1983, s. 20.

ho Krále slunce, a když nastoupil na anglický trůn, začal dávat dohromady koalice, jejichž cílem bylo překazit vše, co Ludvík XIV. podnikal. Anglie byla jedinou evropskou zemí, jejíž *raison d'état* nevyžadoval, aby expandovala do Evropy. Za svůj národní zájem považovala zachování evropské rovnováhy. Byla jedinou zemí, která pro sebe na kontinentě nežádala více než to, aby žádná země neovládla Evropu. V usilování o tento cíl byla k dispozici jakékoli kombinaci zemí, které se proti takovému podniku postavily.

Z různých Brity vedených koalicí proti francouzským pokusům o nadvládu v Evropě se postupně vytvořila mocenská rovnováha. Tato dynamika byla jádrem téměř všech válek osmnáctého století a téměř všech koalicí, které Britové proti francouzské hegemonii vytvořili. Tyto války byly vedeny ve jménu týchž evropských svobod, na něž se předtím odvolával Richelieu v boji proti postavení Habsburků v Německu. Mocenská rovnováha se udržela, protože země, které kladly odpor francouzské snaze o nadvládu, byly příliš silné, než aby je bylo možné porazit, a protože sto padesát let expanzionismu stále více odčerpávalo francouzské bohatství.

Role Velké Británie jako vyrovnávacího faktoru odrážela geopolitickou realitu. Přežití poměrně malého ostrova u pobřeží Evropy by bylo ohroženo, kdyby byl veškeré zdroje kontinentu zmobilizoval jediný panovník. V takovém případě by totiž Anglie (neboť to bylo ještě před sjednocením se Skotskem v roce 1707) byla měla daleko menší zdroje a počet obyvatel a dříve či později by byla vydána na milost a nemilost kontinentálnímu impériu.

Slavná revoluce v roce 1688, která svrhla katolického krále Jakuba II., uvrhla Anglii do přímé konfrontace s francouzským králem Ludvíkem XIV. Anglie hledala protestantskou náhradu za Jakuba na kontinentě. Zvolila si Viléma Oranžského, vládce (místodržícího) Nizozemí, který měl nepřilíhově oprávněný nárok na britský trůn díky svému sňatku se sestrou svrženého krále Marií. Spolu s Vilémem si Anglie dovezla probíhající válku s Ludvíkem XIV. o území, na němž později vznikla Belgie, země plná důležitých pevností a přístavů, které byly nebezpečně blízko britského pobřeží (i když se tento problém vynořil teprve později). Vilém věděl, že jestliže se Ludvíkovi XIV. podaří tyto pevnosti obsadit, Nizozemí ztratí svoji nezávislost, vyhlídka na francouzskou nadvládu v Evropě se znásobí a tím bude přímo ohrožena Anglie. Vilémovo odhodlání vyslat britské jednotky k boji za dnešní Belgie proti Francii se stalo předzvěstí britského rozhodnutí bojovat za Belgie v roce 1914 poté, co do ní vpadli Němci.

Od té chvíle se stal Vilém vůdčí postavou boje proti Ludvíkovi XIV. Zpočátku se nezdálo, že by nevysoký, hrbatý a astmatický Vilém mohl ponížít

Krále slunce. Avšak princ Oranžský měl železnou vůli spojenou s mimořádnou bystrostí. Přesvědčil sebe sama – a téměř jistě se v tom nemýlil –, že kdyby bylo Ludvíkovi XIV., již tehdy nejmocnějšímu evropskému monarchovi, dovoleno dobýt španělské Nizozemí (dnešní Belgie), znamenalo by to hrozbu pro Anglii. Bylo nutno vytvořit koalici, která by francouzského krále dokázala zadržet, nikoli podle nějaké abstraktní teorie mocenské rovnováhy, nýbrž na ochranu nezávislosti jak Nizozemí, tak Anglie. Vilém rozpoznal, že plány Ludvíka XIV. na podrobení Španělska a jeho držav – pokud by se uskutečnily – by učinily z Francie supervelmoc, které by se nemohla postavit žádná aliance států. Aby tomuto nebezpečí předešel, začal hledat partnery, a zanedlouho je našel. Švédsko, Španělsko, Savojsko, rakouský císař, Sasko, Holandská republika a Anglie vytvořily Velkou alianci – největší koalici sil, jaká se do té doby v moderní Evropě vytvořila proti jedné mocnosti. Proti této koalici vedl Ludvík po čtvrt století (1688–1713) téměř nepřetržitě války. Nakonec však byl francouzský *raison d'état* zkrocen vlastními zájmy jiných států. Francie sice zůstala nejsilnějším evropským státem, avšak nadvládu nezískala. Byl to učebnicový příklad fungování mocenské rovnováhy.

Vilémovo nepřátelství k Ludvíkovi XIV. nebylo ani osobní, ani nebylo založeno na nějakém protifrancouzském citění. Odráželo jeho chladnokrevný odhad moci Krále slunce a jeho neomezené ctižádosti. Vilém se jednou svěřil svému pobočníkovi, že kdyby žil v padesátých letech šestnáctého století, kdy hrozilo, že nadvládu získají Habsburkové, byl by „ve stejné míře Francouzem, jako je nyní Španělem“¹⁷ – čímž předešel odpověď Winstona Churchilla na výtku vznesenou ve třicátých letech našeho století, že je protiněmecký: „Za opačných okolností bychom mohli být proněmečtí a protifrancouzští.“¹⁸

Vilém neměl nic proti vyjednávání s Ludvíkem XIV., pokud měl pocit, že by tím posloužil mocenské rovnováze. Řídil se jednoduchou kalkulací: Anglie se bude snažit udržet přibližnou rovnováhu mezi Habsburky a Bourbony; s britskou pomocí slabšímu z nich bude možno udržet i celoevropskou rovnováhu. Od dob Richelieuových bylo slabší Rakousko, a proto se Velká Británie spojila proti francouzskému expanzionismu s Habsburky.

¹⁷ G. C. Gibbs, „The Revolution in Foreign Policy“, v: Geoffrey Holmes (ed.), *Britain After the Glorious Revolution, 1689–1714*, Macmillan, Londýn 1969, s. 61.

¹⁸ Winston S. Churchill, *The Gathering Storm, The Second World War*, sv. 1, Houghton Mifflin, Boston 1948, s. 208. (Srov. český překlad Winston S. Churchill, *Druhá světová válka*, 1. díl, *Blížící se bouře*. Lidové noviny, Praha 1992, s. 190. Pozn. red.)

Když se poprvé objevila myšlenka, že by Anglie měla hrát úlohu jazýčku mocenské rovnováhy, nijak se britské veřejnosti nezamlouvala. Koncem sedmnáctého století bylo britské veřejné mínění naladěno izolacionisticky, stejně jako o dvě století později americké. Proti takové roli se především uváděl argument, že na odpor proti hrozbě bude dost času, až se objeví – pokud se vůbec objeví. Je přece zbytečné bojovat proti hypotetickým nebezpečím, založeným na předpokladu, co by určitá země mohla učinit později.

Vilém sehrál obdobnou roli jako později v Americe Theodore Roosevelt. Varoval svůj bytostně izolacionistický národ, že jeho bezpečí závisí na účasti v mocenské rovnováze v cizině. A Britové přijali jeho názory daleko rychleji než Američané Rooseveltovy. Asi dvacet let po Vilémově smrti poznamenal většinou opoziční list *The Craftsman*, že mocenská rovnováha je jedním z „původních, věčných principů britské politiky“, a že mír na kontinentě je „tak podstatnou podmínkou prosperity tohoto obchodujícího ostrova, že ... by mělo být stálou snahou britských vlád jej udržet, a pokud jej někdo jiný zničí či naruší, opět jej obnovit“.¹⁹

V Británii tedy existovala shoda o důležitosti mocenské rovnováhy. To však nezabránilo sporům mezi Brity o nejlepší způsob realizace této politiky. Existovaly dva myšlenkové směry, které představovaly názory dvou hlavních stran zastoupených v parlamentu; jejich obdobou se stal spor vedený ve Spojených státech po obou světových válkách. Whigové tvrdili, že by se Velká Británie měla angažovat pouze v případě, že by byla rovnováha skutečně ohrožena, a i tehdy jen dokud hrozba nepomine. Naproti tomu toryové byli přesvědčeni, že hlavní povinností Velké Británie je *utvářet* mocenskou rovnováhu a nikoli ji pouze chránit. Whigové soudili, že bude dost času k odporu proti útoku na Nizozemí poté, co k němu opravdu dojde. Toryové vyvozovali, že vyčkávací politika by mohla agresorovi umožnit, aby rovnováhu nenapravitelně oslabil. Tvrdili, že chce-li se Velká Británie vyhnout bojům v Doveru, musí klást odpor agresí na březích Rýna nebo kdekoli jinde v Evropě, kde by došlo k ohrožení mocenské rovnováhy. Whigové považovali aliance za dočasná praktická opatření, jejichž působnost by měla být po vítězství ukončena, zatímco toryové požadovali britskou účast v trvalých dohodách o spolupráci, které by Velké Británii umožnily ovlivňovat události a uchovat mír.

Lord Carteret, toryovský ministr zahraničí v letech 1742 až 1744, působil především argumentoval ve prospěch trvalého angažmá Británie v Evropě. Od-

soudil sklon whigů „nebrat v úvahu neklid a zmatky kontinentu ... věnovat se obchodu a radovánkám a namísto nebezpečných rizik v cizině si klidně spát, dokud nás neprobudí poplach u našich břehů“. Ale Velká Británie podle Cartereta nesmí zavírat oči před skutečností, že jejím reálným zájmem je posílení Habsburků jakožto protiváhy Francie, „neboť jakmile by byl francouzský monarcha zbaven svého soupeře na kontinentě, kdyby si bezpečně pojistil území, která dobyl, mohl by pak zmenšit své posádky, opustit své pevnosti a propustit vojáky. Avšak bohatství, které dnes umožňuje posílat na bojiště vojáky, by pak bylo záhy použito k plánům, které jsou pro naši zemi nebezpečnější... Musíme proto, moji pánové ... podpořit rakouský panovnický rod. Ten je jedinou silou, která může vyvážit moc rodu Bourbonů.“²⁰

Rozdíl mezi zahraničněpolitickou strategií whigů a toryů byl praktický, nikoli filozofický; byl taktický, nikoli strategický. Odráželo se v něm rozdílné hodnocení zranitelnosti Británie. Vyčkávací politika whigů odrážela přesvědčení, že Velká Británie není nijak zvlášť ohrožena. Toryové považovali postavení Velké Británie za vratší. Téměř přesně stejný rozdíl odděloval ve dvacátém století v Americe izolacionisty od globalistů. Ani pro Velkou Británii v osmnáctém a devatenáctém století, ani pro Ameriku ve století dvacátém nebylo snadné přesvědčit občany, že jejich bezpečí vyžaduje stálou angažovanost a nikoli izolaci.

Čas od času se v Británii i v Americe objevil politik, který svému lidu ukázal nutnost trvalé angažovanosti. Wilson vytvořil Společnost národů, Carteret si pohrával s myšlenkou trvalé angažovanosti na kontinentě, Castlereagh, britský ministr zahraničí v období 1812–1821, hlásal systém evropských kongresů a Gladstone, předseda britské vlády na konci devatenáctého století, přišel poprvé s myšlenkou kolektivní bezpečnosti. Jejich apely však nakonec selhaly, neboť až do doby po skončení druhé světové války Britové i Američané odmítali předem uvěřit, že jsou smrtelně ohroženi.

Velká Británie se tak stala jazýčkem evropské rovnováhy, zpočátku téměř z nedostatku jiné možnosti, později na základě vědomé strategie. Bez tvrdošíjného lpění Velké Británie na této roli by byla Francie téměř jistě dosáhla v osmnáctém či devatenáctém století hegemonie a v moderní době by jí bylo dosáhlo Německo. V tomto smyslu Churchill mohl

¹⁹ Citováno v: Gibbs, „Revolution“, v: Holmes (ed.), *Britain After the Glorious Revolution*, s. 62.

²⁰ Řeč ministra lorda Johna Cartereta, hraběte z Granvilleu, ve Sněmovně lordů, 27. ledna 1744, v: Joel H. Wiener (ed.), *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689–1971*, sv. 1, Chelsea House ve spolupráci s McGraw-Hill, New York/Londýn 1972, s. 84–86.

o dvě století později právem tvrdit, že Velká Británie „uchovala svobodu Evropy“.²¹

Na začátku devatenáctého století změnila Velká Británie svoji nesystematickou politiku mocenské rovnováhy ve vědomý záměr. Až do té doby postupovala ve shodě s mentalitou Britů pragmaticky. Kladla odpor každé zemi, která ohrožovala rovnováhu. V osmnáctém století to byla vždy Francie. Války končily kompromisem, který obvykle mírně posílil postavení Francie, avšak nedovolil jí dosáhnout jejího skutečného cíle – hegemonie.

Bylo nevyhnutelné, že Francie poskytla příležitost k první podrobné formulaci toho, co Velká Británie chápala pod pojmem mocenské rovnováhy. Francie po jeden a půl století usilovala o převahu ve jménu *raison d'état*. Po revoluci se vrátila ke starším koncepcím univerzality. Při své expanzi se přestala odvolávat na *raison d'état* a ještě méně na slávu svých svržených králů. Po Velké francouzské revoluci válčila s celou Evropou jak za záchranu revoluce, tak za rozšíření republikánských ideálů po celém kontinentě. Francouzská převaha opět hrozila, že ovládne Evropu. Armády složené z odvedenců a ideologické nadšení hnaly Francouze po celé Evropě ve jménu univerzálních principů svobody, rovnosti a bratrství. Za Napoleona Francii o vlásek uniklo založení celoevropské republiky s centrem ve Francii. Do roku 1807 stačily francouzské armády vytvořit satelitní království v Porýní, v Itálii a ve Španělsku, degradovat Prusko na druhořadou velmoc a značně oslabit Rakousko. Mezi Napoleonem a francouzskou nadvládou nad Evropou již stálo pouze Rusko.

Rusko však již tehdy vzbuzovalo zároveň naděje i obavy. Tyto rozporné reakce zůstaly jeho údělem až dodnes. Na začátku osmnáctého století tvořil západní hranice Ruska Dněpr. V příštích sto letech postoupilo Rusko osm set kilometrů na západ a posunulo své hranice na Vislu. Na počátku osmnáctého století bojovalo se Švédskem o svoji existenci u Poltavy, hluboko na území dnešní Ukrajiny. Uprostřed století se již účastnilo sedmileté války a jeho vojáci se dostali až na předměstí Berlína. Koncem století se stalo hlavním aktérem při dělení Polska.

Hrubou fyzickou silou Ruska činila ještě hrozivější nelítostná autokracie jeho domácích institucí. Jeho absolutismus nemírnily ani zvyky, ani důrazná a nezávislá aristokracie, jako tomu bylo u monarchů, kteří vládli z Boží milosti v západní Evropě. V Rusku vše záviselo na carových rozmarech. Bylo docela dobře možné, že se ruská zahraniční politika odvrátí

od liberalismu ke konzervatismu jen pro špatnou náladu vládnoucího cara – jako se tomu vskutku stalo za vlády Alexandra I. O žádnou vnitropolitickou liberalizaci se však Rusko nikdy nepokusilo.

V roce 1804 se na britského premiéra Williama Pitta mladšího, Napoleonova nejnesmiřitelnějšího nepřítele, obrátil temperamentní car vši Rusi Alexandr I. Tento ruský vladař, který byl silně ovlivněn osvícenskými filozofy, žil v představách, že je mravním svědomím Evropy. Právě se nalézal v poslední fázi dočasného okouzlení liberálními institucemi. V tomto rozpoložení navrhl Pittovi vágní plán na všeobecný mír a vyzval všechny země, aby zreformovaly své ústavy, aby skoncovaly s feudalismem a aby zavedly ústavní vládu. Reformované státy se měly zřeknout síly a navzájem si předkládat své spory k arbitráži. Ruský samovládce se tak překvapivě stal předchůdcem wilsonovské myšlenky, že podmínkou míru jsou liberální instituce, i když nikdy nezašel tak daleko, aby se tyto principy pokusil uvést do praxe ve své vlastní zemi. Navíc za pár let obrátil a stal se stoupencem opačné, konzervativní krajnosti politického spektra.

Pitt se tak dostal vůči Alexandrovi do téměř stejného postavení jako Churchill vůči Stalinovi téměř o sto padesát let později. Zoufale potřeboval ruskou podporu proti Napoleonovi, neboť si nedovedl představit, jak jinak by bylo možno Napoleona porazit. Na druhé straně neměl Pitt o nic větší zájem než později Churchill, aby jednu dominantní zemi nahradila druhá. Nechtěl ani pomoci Rusku, aby se stalo arbitrem Evropy. Především však britské vnitropolitické zábrany nedovolovaly žádnému předsedovi vlády, aby zavázal svoji zemi k míru, který by byl založen na politické a sociální reformě Evropy. Za takovou věc Británie nikdy nešla do války, neboť britský lid se nikdy necítil ohrožen sociálními a politickými otřesy na kontinentě, nýbrž pouze změnami mocenské rovnováhy.

Všechny tyto prvky Pitt uvedl ve své odpovědi Alexandrovi I. Ruskou výzvou k politické reformě Evropy se vůbec nezabýval a místo toho načrtl rovnováhu, kterou by bylo nutné k uchování míru zkonstruovat. Poprvé od vestfálského míru – uzavřeného jedno a půl století předtím – se objevila vize všeobecného evropského uspořádání. A vůbec poprvé mělo být uspořádání výslovně založeno na zásadách mocenské rovnováhy.

Pitt spatřoval hlavní příčinu nestability ve slabosti střední Evropy, která opakovaně lákala Francii k nájezdům a k pokusům o získání nadvlády. (Byl příliš zdvořilý a příliš mu záleželo na ruské pomoci, než aby poukázal na to, že střední Evropa, která by byla dostatečně silná, aby se ubránila francouzskému tlaku, bude stejně schopna překazit i ruský expanzionismus.) Evropské uspořádání muselo začít zbavením Francie všech území dobytých v porevolučním období. Přitom měla být obnovena nezávis-

²¹ Churchill, *Gathering Storm*, s. 208. (Srov. český překlad. Pozn. red.)

lost Nizozemí, což by – příhodně pro Británii – učinilo principem nového uspořádání hlavní britský zájem.²²

Snížení francouzské převahy by však nevedlo k ničemu, kdyby více než tři sta německých státeků i nadále lákalo Francouze k nátlaku a k intervenci. Aby Pitt tyto ambice překazil, považoval za nutné vytvořit „velké masy“ ve středu Evropy spojením německých knížectví do větších seskupení. Některé ze států, které se připojily k Francii nebo se ostudně zhroutily, měly být anektovány Pruskem či Rakouskem. Z jiných chtěl Pitt utvořit větší celky.

Pitt se vyhnul jakékoli zmínce o evropské vládě. Místo toho navrhl, aby se Velká Británie, Prusko, Rakousko a Rusko zaručily za nové územní uspořádání v Evropě trvalou aliancí zaměřenou proti francouzské agresi – stejně jako se Franklin D. Roosevelt později snažil založit mezinárodní pořádek po druhé světové válce na alianci proti Německu a Japonsku. Ani Velká Británie v napoleonském období, ani Amerika ve druhé světové válce si nedokázaly představit, že by se největší hrozbou míru mohl stát jejich současný spojenec a nikoli jejich dosud neporažený nepřítel. Strach z Napoleona byl tak veliký, že byl britský předseda vlády ochoten svolit k trvalé angažovanosti na kontinentě – již se jeho země do té doby tvrdošijně bránila – a k tomu, aby Británie omezila svoji taktickou pružnost postavením své politiky na předpokladu jediného trvalého nepřítele.

Vznik evropské rovnováhy moci v osmnáctém a devatenáctém století byl obdobou určitých aspektů období po skončení studené války. Tehdy stejně jako nyní vzniklo z hroučícího se světového pořádku množství států sledujících svůj národní zájem, států neomezovaných žádnými obecnějšími principy. I tehdy hledaly státy tvořící mezinárodní pořádek nějakou definici své mezinárodní role. Různé státy tehdy dospěly k rozhodnutí, že se budou zcela opírat o prosazování národních zájmů. Důvěřovaly takzvané neviditelné ruce. Dnes jde o to, zda po skončení studené války dokáže svět najít nějaký princip, který by omezoval prosazování moci a sobeckých zájmů. Je samozřejmé, že ze vzájemné interakce několika států nakonec vždy vznikne faktická mocenská rovnováha. Nevíme však, zda udržování mezinárodního pořádku bude probíhat podle vědomého plánu, nebo zda vzejde z řady mocenských zkoušek.

Na konci napoleonských válek již byla Evropa ochotna navrhnout – za celé své dějiny to dokázala jen jednou – mezinárodní pořádek postavený na zásadách mocenské rovnováhy. Ve válkách osmnáctého a počátku de-

vatenáctého století Evropa pochopila, že mocenskou rovnováhu nelze založit na výsledku střetu evropských států. Pittův plán načrtl geografické uspořádání, které mělo napravit slabiny světového pořádku osmnáctého století. Avšak Pittovi spojenci na kontinentě si vzali ještě další ponaučení.

Moc se odhaduje velmi obtížně, a ochota ji použít se může velmi měnit. Proto nelze považovat moc za spolehlivé vodítko mezinárodního pořádku. Rovnováha funguje nejlépe, je-li postavena na shodných společných hodnotách. Mocenská rovnováha tlumí *schopnost* svrhnout mezinárodní pořádek. Shoda o společných hodnotách tlumí *touhu* tento pořádek svrhnout. Moc bez legitimacy svádí k mocenským zkouškám, zatímco legitimita bez moci svádí k prázdným pózám.

Oba tyto prvky úspěšně zkombinoval vídeňský kongres. Zahájil tak stoleté období, v němž mezinárodní pořádek nebyl narušen všeobecnou válkou.

²² Pittův plán viz sir Charles Webster (ed.), *British Diplomacy 1813–1815*, G. Bell and Sons, Londýn 1921, s. 389n.